

Krzysztof Gajewski

NÉPI FORDULAT A KORTÁRS
LENGYEL IRODALOMBAN, MŰVÉSZETBEN
ÉS BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYBAN

Érdekes időket élünk. Nem tudjuk, hogy az áttörés eljövételének érzése valóban annak bekövetkeztéhez vezet-e, de kétségtelen, hogy jelenleg rombolás tanúi vagyunk; rombolásé és újjáépítésé, amely a magán- és a társadalmi élet számos szegmensét érinti. Változnak a kommunikáció, a munka, a pihenés és a szórakozás módjai is. Az újraértelmezés nem kerülte el az irodalom, sem a művészet területét, ahogy a bölcsészettudományokat sem. A metafizika kritikusi által aláásott platóni *logosz* korunkban porrá hullott, a tudomány pedig mindössze a nyilvános diskurzus egyik résztvevője. Ahogy Jacques Derrida hirdette, a centrum már nem centrum. Ennek köszönhetően pedig hallhatóvá vált a társadalom margójának hangja is, amelyben a nevét következetesen kis kezdőbetűvel író feminista aktivista, bell hooks egykor a radikális lehetőségek terét látta.

A társadalom margóján élők szemszögéből elmesélt történelem egyik úttörője Howard Zinn és az általa írt *Az Egyesült Államok népi történelme* című könyv. E mű azzal kezdődik, hogy Kolumbusz Kristóf „felfedezi” Amerikát. A tengerész bátorságának és az európai civilizáció erejének dicsőítése helyett azonban ötszáz bennszülöttről olvashatunk, akiket Kolumbusz rabságba taszított, és a remélt arany helyett magával vitte őket Európába. Megtudjuk, hogy Kolumbusz és katonái két év leforgása alatt 250 ezer haiti lakos halálát okozták. Zinn Bartolomé de las Casasra hivatkozik, aki 1508-ban érkezett Amerikába, és azt állította, hogy az európai gyarmatosítás során 1494 és 1508 között hárommillió bennszülöttet öltek meg Amerikában.

Zinn megfordítja a perspektívát, amelyben eddig Amerika történelmét írták. A hagyományosan elfogadott diadalmas nézőpont helyett a legyőzöttek és perifériára szorítottak – Amerika őslakosai – szempontjából tárja elénk a kontinens történelmét. Hasonló folyamatnak va-

gyunk tanúi a kortárs lengyel irodalomban, művészetben és bölcsészettudományban is.

Platón *Az állam* című klasszikusában tett állítása szerint a politikai változást mindig megelőzi a zene hangnemének és ritmusának megváltozása. A forradalmat Lengyelországban is a zenészek kezdték el. A R.U.T.A együttes lengyel, ukrán és fehérorosz népi dallamokat dolgozott fel, a hagyományos zenét és szövegeket pedig funk, punk és hardcore környezetbe ültette át. A dalokat a 2011-ben megjelent *Gore – a lázadás és a nyomorúság dalai a XVI–XX. századból* címmel megjelent albumon gyűjtötték össze. Az album számos díjat nyert, és nagy zenei esemény lett belőle. A népdalok szövegei az urak parasztokkal szembeni erőszakoskodásairól, a jobbagyságról, a társadalmi igazságtalanságokról, az igazságért való küzdelem szükségességéről, az erőszakot követő bosszúról, a sérelmekért való megtorlásról szólnak. Íme két kiragadott részlet:

*Szép sorsom, tekints reám,
Rossz úr szolgájára mosolyogj reá!
Munka nálunk a nappal, az éjjel,
Míg az urak, papok dőzsölnek kéjjel,
Csak az udvarban vidám az élet.
Itt az idő felkelni, testvérek,
Ítéletünk tüzes halál,
az Úr javait eméssze hamuvá.*

Valamint:

*Jött az üzenet Bécsből Kassára,
az urak marka tapad már a kaszára,
az uraké a kaszára, az úrnőké a gereblyére,
dolgozatosok ti az ördög segedelmével!*

A R.U.T.A együttes *400 év* című dala Bob Marley *400 Years* című dalának feldolgozása. Mindössze a történelmi és földrajzi környezetet változtatták meg – a rabság, a gazdasági kizsákmányolás, az erőszak és a jogtalanság története azonban megdöbbentő hasonlóságot mutat.

Hogy megértsük és helyén kezeljük e művészi gesztus szubverzív erejét, figyelembe kell vennünk, hogy milyen kép él a faluról és a falusiakról a lengyelek társadalmi tudatában. A paraszti származás és a falun élés egyértelmű és pejoratív jelentéssel párosul. „Ez egy falu”, „micsoda paraszt”, ezek a kifejezések a modor, a személyes kultúra és a társasági illem hiányára utalnak. Egy másik népszerű szófordulat a lengyel nyelvben a „paraszti ész”, ez azonban nem teljesen elmarasztaló kifejezés. Bár lassú és nem kifinomult gondolkodásmódra utal, általában a józan ítélőképesség fogalmát (common sense) is párosítjuk hozzá, ebben az értelemben pedig a gyakorlatiasság és a pragmatizmus szinonimájaként használjuk.

A lengyel társadalmi tudatban a faluhoz kapcsolódó dolgok kedvetlenül jellemzésének és megbélyegzésének oka, hogy a nemesi és arisztokrata tudatú vezető réteg uralja a lengyel historiográfiai diskurzust – állítják Adam Leszczyński, Michał Rauszer és Kacper Pobłocki a legutóbb megjelent publikációikban. Lengyelország Közép- és Kelet-Európa többi részével együtt tovább élt a feudalizmus befolyása alatt, mint Nyugat-Európa, ahol már a XVI. században megszüntették a jobbágyságot és az úrbéri rendszert. Feltételezhetjük azonban, hogy ez nem az ottani arisztokrácia nagylelkűségének volt köszönhető, hanem inkább annak, hogy új, sokkal jövedelmezőbb rabszolga- és jövedelemforrást találtak az amerikai, afrikai, ausztrál és ázsiai gyarmatokon. Lengyelországban ugyanakkor a jobbágyságot és az ezzel járó terheket csak az ún. felosztó államok, Poroszország, Ausztria és Oroszország kormányai törölték el a XIX. században. Ismert azonban, hogy Podhalében nem hivatalos feudális viszonyok egészen az 1950-es évekig léteztek. A két világháború közötti Lengyelországban a munkajogot rendszeresen megsértették, és ugyanezt tapasztaljuk ma is. A mai Európában Lengyelország, valamint a többi közép- és kelet-európai ország olcsó munkaerő-tartalékokat jelent Nyugat-Európa számára. Érdeklenség, hogy az olyan nagy cégek, mint az Amazon, az Uber vagy a Bolt legújabb vállalatirányítási trendjei szintén a dolgozói jogok és a munka törvénykönyvének marginalizálása felé mutatnak.

A jobbágyság viszonyai és a nagyvállalati munkakultúra közötti hasonlóságot egy színházi rendező, Monika Strzępka művészileg is interpretálta a 2011-ben, Paweł Demirski dramaturgiája alapján bemutatott *Jakub S. nevében* című színdarabban. A jobbágyság korának

gazdatiszti és földesúri szerepeit a bankár és a hiteltanácsadó kapitalista figurái jelenítik meg. A színdarab a kizsákmányolt parasztok és az ún. *multikatonkák* szemszögéből állítja párhuzamba a jobbágyság és a kapitalizmus rendszerét.

Az új nézőpont ellenére a színdarab továbbra is az iskolában tanított hivatalos, formális történelmi narratívát alkalmazza. A galíciai parasztlázadás vezetőjét, Jakub Szelát a törvényisztelő lengyeleket osztrák manipuláció hatására gyilkoló hóhéreként mutatja be. Strzępka és Demirski feladatot ad a nézőknek, mégpedig azt, hogy mint véreskező hóhérok és népirtások elkövetőinek utódai, nézzenek szembe saját énjükkel. Ahogy ezekből a megfigyelésekből is látszik, a színház jelentősen elmarad a zene mögött az emancipációs törekvések terén, és konzervatív szereplőként jelenik meg. Az említett 2011-es évig tehát csak a R.U.T.A. együttes dalai reprezentálják az újonnan felfedezett népi szemléletet.

Mélyebb elemzést érdemel a kérdés, hogy a lengyel társadalmi tudatban a falu negatív képe miért nem változott meg a Lengyel Egyesült Munkáspárt negyvenéves kormányzása, az 1948–1989 között fennálló Lengyel Népköztársaság idején sem. Przemysław Czapliński a népköztársasági idők tömeges szarmatizmusáról ír. A szarmaták egy legendás törzs, akiktől a lengyel arisztokrácia, az ún. nemesség származtatta magát. A Két Nemzet Köztársasága idején a nemesség volt az egyedüli földbirtokosi réteg. A földművesek, azaz a parasztok semmilyen földbirtokkal nem rendelkeztek. Bérelték a földet a földesuraktól. Mivel azonban készpénzzel sem rendelkeztek, a megművelt föld bérleti díját a földesúrnál dolgozták le a saját eszközeikkel és állataikkal. A földesúrnak általában nem jelentett problémát, hogy kikényszerítse ezt a munkát, ugyanis a birtokain élő jobbágyok felett még bírói hatalmat is gyakorolt. E mechanizmus megfelelő működéséhez szükséges volt a jobbágyság fenntartása, azaz a parasztok röghöz kötése, akik a földesuruk engedélye nélkül nem költözhattak el, de még csak nem is házasodhattak.

Bár számos hasonlóság van az ilyen módon működő lengyel jobbágyság és az amerikai rabszolgaság között, azért vannak igen komoly különbségek is. Míg az Egyesült Államokban a fekete rabszolgák és a fehér rabszolgatartó urak eltérő etnikumokhoz tartozva fizikai megjelenésükben is különböztek egymástól, addig Lengyelországban a kül-

sejüket tekintve semmi sem különböztette meg a parasztokat az uraktól. A történészek feltételezése szerint a szarmata mítosz ezt a hiányzó genetikai különbséget volt hivatott betölteni. A földműveseket, azaz a parasztokat a *cham* megnevezéssel illették. Nem szarmaták voltak tehát, hanem a bibliai Kám leszármazottai. Kámot apja, Noé átokkal sújtotta, amely szerint utódai örökké szolgasorban maradnak. A *cham* szó a mai lengyel nyelvben erősen pejoratív jelentést tartalmaz, és szívesen használják sértésként. Olyan személyt jelent, aki a legalapvetőbb viselkedési normákkal sem bír, nincs benne együttérzés és tisztelet mások iránt. Jelenleg is folyik a vita arról, hogy a szót sértővé minősítsék és beszüntessék használatát a nyilvános diskurzusban a társadalmi osztályok közötti kirekesztő volta miatt, hasonlóan az amerikai *N betűs szóhoz*.

A II. világháború befejezése és a Lengyel Népköztársaság létrejötte után, a Lengyel Egyesült Munkáspárt kormányai alatt többsikű ideológiai munka zajlott. Egyrészt folyamatos megőrzésnek volt kitéve a falu és a falusi lakosság, akiket műveletlen, könnyen irányítható, életképtelen és önállótlán embereknek mutattak be. Másrészt a PRL mégis igyekezett támogatni a népiességet, amire már a neve is kötelezte. Ez azonban egy sajátosan átalakított és a befogadói, sőt világi rétegek széles köreinek elvárásaihoz igazított népiesség volt. Ezt a jelenséget legjobban a Mazowsze népi ének- és táncegyüttes története igazolja, amelyet Paweł Pawlikoski *Hidegháború* (2018) című filmjében a filmvászonon is bemutattott. Azonban mindkét, a népiesség kategóriáját érintő, eltérő típusú ideológiai munka a népiesség egzotikumává válását és megőrzését eredményezte. Ez volt az az elem, amelyet Czaplínski tömeges szarmatizmusként jellemezett. A demokratizálódásnak nem az elit réteg tömegek szintjére süllyesztésével kellett volna megtörténnie, hanem éppen ellenkezőleg, a tömegeknek kellett volna elsajátítaniuk az elit attitűdjeit. A Lengyel Népköztársaság minden állampolgárának joga volt magáénak tekinteni a szarmata kultúrát, divattá vált a polgári lakások vadásztrófeákkal és az állítólagos nemesi ősök portréival való díszítése. A Munkáspárt nacionalizálta és közhasználatúvá tette az arisztokrata attitűdöt. Ez azonban a népi perspektíva végső elvetése és a „négy száz esztendőnyi” sérelem és kizsákmányolás emlékezetből való kitörlése árán történt meg. A népköztársaság idején a jobbagység történelmi problémáját elbagatellizálták azáltal, hogy

banálissá tették, és a nemzeti történelem legunalmasabb részeként kezelték. Ezeket figyelembe véve a R.U.T.A. együttes művészi megközelítése kiemelkedő szubverzív erejével tűnik ki. Feltételezhető, hogy ez volt az első lökés, amely elindított egy lassan mozgó lavinát.

Ebbe az irányzatba illeszkedik Radek Rak *Mese a kígyószívűről, avagy Jakub Szela második szava* (2019) című, Nike-díjjal jutalmazott regénye is. Ismét feltűnik az 1846-os galíciai felkelés vezére, Jakub Szela alakja. Szela története ezúttal egy fantasy inspirációjául szolgál, amely azonban meglehetősen hitelesen tartja magát a történelmi tényekhez is. A regény reálisan festi le azt az abszolút hatalmat, amelyet a földesúr gyakorolhatott a parasztjai felett. A lengyel földesurakat kegyetlennek és hajthatatlannak ábrázolja, akiknek alakja azonban a parasztok számára személyes példaként és törekvéseik céljaként jelenik meg. A parasztlázadás későbbi vezére egyáltalán nem akarja megváltoztatni a világot és minden paraszt sorsát jobbá tenni, csak a sajátját – úr szeretne lenni. A regény bemutatja az autonómia hiányát a parasztok életében, akik a lengyel urakkal is csak az osztrák felbujtás hatására szálltak szembe. A paraszti agresszió véres, kegyetlen, hátborzongató módon jelenik meg. Azt mondhatjuk tehát, hogy a galíciai felkelés a regényben konzervatív, az iskolákban oktatott módon lett bemutatva, a népies szemléletmód néhány elemével. A hagyományos lengyel nomenklatúra ezt a *rabacja* szóval illeti, amely a német *rauben*, azaz *rabolni*, *fosztogatni* jelentésű szóból származik. A lengyel iskolai tankönyvek nem galíciai felkelésnek nevezik ezt az eseményt, hanem az erősen pejoratív jelentéstartalmú *mészárlás* szót használják. A parasztok felkelése a végső fegyveres vereség ellenére sikeresnek bizonyult. A történészek szerint ugyanis ez vezetett Galíciában a jobbágyság végleges eltörléséhez, illetve a Habsburg Birodalom területén is az 1848-as a jobbágyfelszabadításhoz.

Radek Rak regénye, úgy tűnik, az univerzális regény ambícióival bír. Ezen állítás bizonyítására az egyik narrációs elemet idézhetjük. Mégpedig azt, hogy a regény főhőse, Jakub Szela öntudata átváltozik a rajta uralkodó földesúr alakjává. A hóhér és az áldozat szerepe így azonosul, és egymással elegyedve működik, mint egyfajta *jin* és *jang* – ellentmondásosan, de egymás nélkül nem létezve. Ez egy meglehetősen népszerű narrációs elem a fantasztikus irodalomban és általában a fantasyk világában. Ebben a regényben azonban azt eredményezi, hogy

a parasztlázadást de facto a földesúr vezeti, a legyőzött földesúr pedig tulajdonképpen a paraszt. A *qui pro quo* motívum alkalmazásának hatására a paraszti hős aktív szerepe tovább gyengül.

A vizuális művészeteknél sem hiányoznak a népi fordulat jelei. A képzőművészetben a népi irány legjelentősebb képviselője jelenleg Daniel Rycharski, aki a Krakkói Szépművészeti Akadémia elvégzése után hazatért szülőfalujába, Kurówkóba. Alkotásaiban identitástudati játékot folytat, saját személyében összekapcsolva a képzőművészt, a falusit, a hívó katolikust és a homoszexuális férfit. Művészetében a népi irányzat a queer irányzattal keveredik. Ez a queer azonban meglehetősen atipikus, ugyanis a hitben, a hagyományokban, a katolikus lelkiségben és a rusztikus környezetben gyökerezik. Rycharski katolicizmusa népi jellegű és természetközeli. Szeretettel és elfogadással van minden létező iránt, ami némileg a ferencesek szemléletére utal. A művész falusi street artban alkot. A falu lakóinak kérésére a gazdasági épületeket és buszmegállókat a legendák szerint a környék erdeiben élő, képzeletbeli hibridállatok képeivel festette ki. Kiselejtett mezőgazdasági gépekből pedig valóságos gépkertet hozott létre. A falu által rendelkezésére bocsátott 1300 négyzetméteres területen megalkotta a *Kápolna galéria* elnevezésű installációt. 2011-ben, a jobbgység eltörlésének százötvenedik évfordulója alkalmából egy nagy, fémhajlítással készült kaput alkotott. 2015-ben felállította a *Parasztok emlékművét*, amely egy mozgatható alkotás. A paraszt ülő alakja egy pótkocsira állított, négy méter magas emelvényen látható. A művész állítása szerint inspirációul Albrecht Dürer XVI. századi parasztháborút megörökítő grafikája szolgált.

(...) Rycharski 2019-es *Félelmek* című alkotása a kereszt témáját viszi tovább. Akkor Rycharski egy egész keresztterdőt állított fel. A rikító színekre festett keresztteken szögesdróttal rájuk erősített ruhák lógnak, amelyek tulajdonosai falvakban lakó, üldözésnek kitett LMBTQ-személyek. 2021-ben Łukasz Ronduda és Łukasz Gutt játékfilmet forgattak, amelynek történetét Daniel Rycharski élete és művészete ihlette.

Adam Leszczyński lengyel területen úttörőnek számító, 2020-ban kiadott *Lengyelország népi történelme. A kizsákmányolás és az ellenállás története. Az uralkodás mitológiája* című, terjedelmes munkájában népi szemszögből járja végig és írja meg Lengyelország történelmét a

középkortól a reneszánszon, a XVII. és XIX. századon, a II. Köztársaságon és a Szolidaritáson át szinte egészen a jelenkorig. A jobbágysággal járó teher a középkorban nem volt túl nagy, általában évente néhány nap munkát jelentett. E terhek a XVI. századtól azonban elkezdtek növekedni, vagyis pontosan akkor, amikor Nyugat-Európa megkezdte Amerika, Afrika és Ázsia gyarmatosítását. Hasonló folyamat ment végbe Lengyelországban is, amely a gazdagság, a földek és szolgák után kutatva egyre mélyebben hatolt Ukrajna területébe. Leszczyński a régi lengyel irodalomból vett példákon mutatja be, hogyan kezdődött el a parasztság mint réteg szimbolikus megbélyegzése. A Lengyel Köztársaság rendi berendezkedésének alapja a már említett szarmata mítosz volt, amely szerint a lengyel arisztokrácia, azaz a nemesség és a földbirtokosok a szarmatáktól származtak. A megbélyegzés szimbolikus művelete abban áll, hogy a parasztokat előre kidolgozott és megszilárdított sztereotípiák alapján ábrázolják, ebből pedig a lengyel irodalmi művek is kivették részüket. A parasztok lusták, nem túl intelligensek, infantilisek, felelőtlenek és annyira életképtelenek, hogy az arisztokrata földesúr nélkül létezni sem tudnának. Ugyanakkor a parasztot erősnek, nagy munkabírásúnak és magas fájdalomküszöbvel rendelkezőnek ábrázolják. A sztereotíp értelmezés szerint a parasztokat a fent említett tulajdonságok különböztették meg a nemesség képviselőitől. Ezek a sugalmazott biológiai különbségek természetesen a nehéz fizikai munka és a földesurak által a parasztokkal szemben alkalmazott szigorú testi fenytések legitimálását szolgálták.

A lengyel bölcsészettudomány elmúlt tíz évében jelen van a használatban lévő értékrend, az irodalmi és művészi normák revíziója és megváltoztatása, összefüggésben a népi, alulról építkező, demokratikus, régi-új szempont felfedezésével. Ez a fordulat és vele kapcsolatosan az irodalmi, művészeti és historiográfiai értelmezés megváltozása azt eredményezi, hogy új fényben látunk jól ismert dolgokat. Más szemmel nézünk a lengyel irodalom remekműveire. Felismerjük, hogy Władysław Reymont a *Parasztok* című művében egy hegemon és paternalista nézőpontot mutat be. Ez különösen jól látható, ha a művet összevetjük Reymont feltételezett ihletőjével, Emil Zola *A föld* című művével. Elengedhetetlen a lengyel irodalmi kánon felülvizsgálata, amely talán arra is választ ad, hogy a diákok miért nem szeretik annyira az iskolai kötelező olvasmányokat.

